

تقابلهای دو گانه در بهارستان جامی

مسعود دوست‌پرور*

دکتر عاطفه جمالی

استادیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه هرمزگان

دکتر مهدی شریفیان

استاد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه بوعلی سینا

چکیده

ساختارگرایی یکی از روشهای تحلیل متن است. در این روش، تقابل‌های دوگانه یکی از اساسی‌ترین بنیانهای آن به شمار می‌آید. ساختارگرایان برآنند که عملکرد بنیادین ذهن انسان، خلق تقابل است که زیربنای هر فرهنگی را تشکیل می‌دهد. در واقع کنشهای فرهنگی ما از این تقابل‌های دوگانه نشأت می‌گیرد و تقابل واژگانی و اندیشه متباین را در درون خود نهفته دارد. این مقاله به شیوه تحلیلی توصیفی برآن است که با همین رویکرد به بررسی بهارستان جامی بپردازد که جلوه‌گاه اندیشه‌های اجتماعی، اخلاقی و عرفانی است و اساس حکایت‌های آن را تقابل بنیان می‌نهد. در این سخن ضمن تبیین اندیشه و بنیان خاستگاه حکایت‌های جامی در سطح ژرف‌ساخت به بیان تقابل در روساخت و سطح زبانی نیز پرداخته می‌شود. سؤال اصلی پژوهش این است که خوانش متن بهارستان جامی تا چه میزان ارزش ادبی آن را بیشتر می‌نمایاند.

کلیدواژه‌ها: ساختارگرایی، تقابل دوگانه، تضاد در بهارستان جامی، نثر فارسی کلاسیک.

۱. مقدمه

بر اساس نظریه سوسور رابطه همبندی یا جانشینی، واژگان را بر اساس تفاوت آنها متمایز می‌کند؛ بدین ترتیب داغ به دلیل تضاد با سرد مفهومی معناشناسیک را تثبیت می‌کند. این نوع روابط را می‌توان دارای هسته انتزاعی در نظام متقابلاً به هم وابسته قواعد و مقولات زبان در نظر گرفت (هارلند، ۱۳۸۵: ۳۵۵). در اندیشه سوسور، معناهای واژگان به منزله حجره های خالی‌ای است که با ساختاری برخوردار از پشتیبانی متقابل در جای خود نگه داشته شده است (همان: ۲۲۲). سوسور با رد این اعتقاد دیرینه، که هر واژه نمادی معادل یک چیز است، این نظریه را مطرح کرد که هر واژه نشانه‌ای است متشکل از دو جزء دال و مدلول. دال و مدلول به هم می‌پیوندند تا نشانه‌ای تشکیل دهد که ویژگی متفاوت با اجزای آن دارد (برسler، ۱۳۸۹: ۱۲۸). بر همین اساس در نظر سوسور، هر نشانه صرفاً به دلیل تفاوت با نشانه دیگر شناخته می‌شود (برتس، ۱۳۹۱: ۷۱). تکیه سوسور بر روابط تقابلی درون نظام کلی است و بویژه بر تمایزهای تقابلی و سلبی میان نشانه‌ها تأکید می‌کند و در تحلیل ساختارگرایانه، اصل بر تقابل دوتایی گذاشته می‌شود؛ مثل طبیعت، فرهنگ، مرگ، زندگی (سجودی، ۱۳۸۲: ۸۸).

لوی استروس از نخستین اندیشمندانی بود که اصول زبان‌شناسی سوسور را در گفتمان روایی فرهنگی اعمال کرد. او معتقد است که عملکرد بنیادین ذهن آدمی خلق تقابلهاست. به نظر وی تقابل بر پایه تضاد بین دو قطب شکل می‌گیرد و این تقابلهای دوگانه است که زیربنای فرهنگ را می‌سازد. در واقع کنشهای فرهنگی ما از این تقابل نشأت می‌گیرد (برتس، ۱۳۹۱: ۷۸). تقابلهای دوگانه، اصطلاحی است که دردل منطق دیالکتیکی جای دارد و یکی از اساسی ترین بنمایه‌هایی است که در استدلالهای نظری به گونه ای وسیع مورد استفاده قرار می‌گیرد. گرین و لیبهان نیز معتقدند که توانایی شناخت انسان اساساً بر مبنای دوگانگیها پی ریزی شده است (گرین، لیبها، ۱۳۸۳: ۱۱۷). استروس نشان داد که همانندی، یگانه رابطه اساطیر نیست بلکه تقابل و تضاد نیز گونه‌های دیگری است و اساطیر با یکدیگر در نظامی واحد جای می‌گیرند و مناسبات اجزا در این نظام، البته، تنها استوار به همانندی نیست، بلکه تقابل و تضاد، گونه دیگر این مناسبات محسوب می‌شود. (احمدی، ۱۳۷۵: ۱۸۹).

به گفته استروس توانایی ما در درک ساختار مادرزادی است. رومن یا کوبسن نیز تقابل‌های دو گانه را در ذات زبان می‌دانست و معتقد بود کودک در وهله اول این تقابلها را یاد می‌گیرد. استروس، که تحت تأثیر یا کوبسن بود، معتقد بود نیاکان و اجداد اساطیری ما چون دانش کافی نداشتند برای درک و شناخت جهان پیرامون خود به آفرینش تقابل‌های دو گانه‌ای همانند خوب/ بد، مقدس و غیر مقدس و مواردی این گونه دست می‌زدند. تأثیر اندیشه‌ها و نظریات استروس را می‌توان در نظریات ساختارگرایان بعد از او مشاهده کرد. رولان بارت با الهام از او به بررسی پدیده‌های اجتماعی پرداخت و مطرح کرد که این پدیده‌ها نشانه‌هایی است که معنا و موجودیت خود را از تقابل با نشانه‌های دیگر پیدا می‌کند. نظریات استروس در بررسی روایت نیز بسیار مورد توجه قرار گرفته است. کلود برمون بر این اساس شخصیت‌ها را به دو دسته تقسیم می‌کند: کنش‌گر و کنش‌پذیر که اولی نقش فاعلی دارد و دومی نقش مفعولی (تودوروف، ۱۳۷۹: ۸۸) و بر اثر همین تقابلهاست که کارکرد داستان شکل می‌پذیرد. طبق این اصل تفکر بشر بر بنیاد تناقض و تباین استوار است. گفته می‌شود بشر برای تعریف هر پدیده به اصل تضاد روی می‌آورد و با آن مانوس است. بر همین اساس ساختارگرایان، منتقدان را تشویق می‌کنند تا در درون آثار در جستجوی تضادها باشند (پارسی‌نژاد، ۱۳۸۲: ۳۵).

تقابل در فرهنگ و باور ایرانی

در فرهنگ ایرانی نیز از روزگاران بسیار دور، تقابل و مفاهیم متضاد هم چون نور/ظلمت، اهورا/اهریمن، خیر و شر مورد توجه بوده‌است و برای هر یک منشأ جداگانه‌ای قائل بوده‌اند. «دوگانگی (ثنویت)»^۲ به مفهوم قبول دو مبدأ خیر و شر از معتقدات قدیم آریاییان به‌شمار می‌رود. جهان مادی نیز اساساً بر اثر تضاد و تقابل به وجود آمد. عرصه این مبارزه زمین و آسمان است» (باحقی، ۱۳۷۵: ۱۹۷). ثنویت را می‌توان ویژگی عمده اساطیر ایرانی به‌شمار آورد که در دوران دوازده هزار ساله اساطیر ایرانی نمودی آشکار دارد. «در سه هزار ساله اول از دو هستی سخن به میان می‌آید: یکی جهان متعلق به اورمزد که پر از نور و زیبایی و دانایی است و دوم جهان بدی، متعلق به اهریمن که تاریک است و زشت و مظهر نابودی» (آموزگار، ۱۳۸۱: ۱۳).

در باور ایرانیان باستان و از جمله آیین مهری «میترا خدای روشنایی و نور و خدای موکل روز است و وارونا خدای آسمان و رب‌النوع شب است (رضایی، ۱۳۷۴: ۷۲). در

دین زرتشت نیز آنچه نمود آشکار دارد و اساس آیین را تشکیل می‌دهد، تقابل خیر و شر/ نیکی و بدی است که زرتشت پیوسته پیروان خود را به برگزیدن راه روشن فرامی‌خواند. پرفسور گلدنر معتقد است «منازعه دو گوهر خوبی و بدی که خود این جهان و مزد موقتی در این دنیا، و پاداش جاودانی در آخرت و عدالت در روز جزا خیالات عمده و اساسی زرتشت است» (پورداد، ۱۳۸۷: ۷۷) و در گاتها، که می‌توان آن را مجموعه اخلاق نامید به وضوح تفکر زرتشت در این زمینه قابل مشاهده است. در یسنای ۴۹ می‌خوانیم «ای مزدا آیین ما روی راستی نهاده شد از این جهت سود بخش است. پایه مذهب غلط به روی دروغ قرار گرفت. از این سبب زیان آور است برای این است که می‌خواهم مردم به منش پاک ملحق شوند و همه ارتباط خود را با دروغ‌پرستان قطع کنند (پورداد، ۱۳۸۴: ۱۱۱). همین تقابل نیکی و بدی در آیین زروانی نیز به صراحت مطرح می‌گردد. «زروان هزارسال قربانی می‌کند تا مگر صاحب فرزندی شود؛ به فکر فرو می‌رود که آیا صاحب فرزندی به نام اهورا خواهم شد یا بیهوده می‌کوشم. در همین حال اهریمن از این شک و اهرمزد از خرد زروان پدید می‌آید (زهر، ۱۳۷۵: ۱۰۴). گسترش مفهوم خیر و شر به همه آفرینش‌های مادی و معنوی از اختصاصات جهان‌بینی ایرانی است. وجود انسان نیز ترکیبی از دو نیروی نامتجانس خیر و شر است. گاه سیارات نیز با تقدیر خود به تقابل با انسان می‌پردازند و این دوگانگی، گاه به کل هستی راه می‌یابد و گاه در این تقابل یک قطب از قطب دیگر دارای ارزش بیشتری است که قالب فکری انسان گذشته را شکل می‌بخشد.

تقابل در اندیشه عرفانی

مسلك تصوف در مقابل مذهب خشک و بی‌انعطاف نمودار می‌شود. تفکر عرفانی از ابتدا، تعارض بین دنیا و آخرت را مطرح می‌کند و بر آن است که انسان را، که از عالم ملکوت به عالم آمده است از طریق مبارزه با نفس رهایی بخشد. بحث تقابل در عرفان هم در سطح اندیشه و هم در محدوده واژگانی، بسامد بسیاری دارد. نجم رازی در باره نظام آفرینش می‌گوید «جهان آفرینش بر دو نوع منقسم است: ملک و ملکوت و آن را عالم خلق و امر هم گویند و حق تعالی در یک آیت ذکر جمله جمع کرده است «الا له الخلق و الامر». عالم امر عبارت از ضد اجسام است و عالم خلق عبارت از اجسام لطیف و کثیف» (نجم رازی، ۱۳۷۳: ۴۸) و در تعریفی که ابو محمد جریری از تصوف

تقابلهای دو گانه در بهارستان جامی

ارائه می‌کند آشکارا می‌توان تقابل نیکی و بدی را مشاهده کرد. وی می‌گوید «التصوف الدخول فی کل خلق سنی و الخروج من کل خلق دنی [تصوف داخل شدن در هر خوی عالی و خارج شدن از هر خوی پست است]» (کاشانی، ۱۳۶۷: ۵).

جامی نیز از جمله شاعران و نویسندگانی است که با اندیشه عرفانی خود در بهارستان حکایتها را بر اصل تقابل بنیان می‌نهد. جامی در بهارستان به دنبال تبیین اصول اخلاقی، اجتماعی، انسانی و معنوی با توجه به اصل تُعرف الاشياء به اضدادها است. نقش تضاد و طباق، برانگیختن تعجب است از راه تکیه بر امور خلاف عرف و عادت و منطق و از راه گزیدن با دو تیغه مقراض تناقض» (سروش، ۱۳۶۹: ۲۵۹). در حکایات او، که از مشرب عرفانیش سیراب می‌شود، صفا در مقابل ریا، لاهوت در مقابل ناسوت و حقیقت در مقابل مجاز قد برافراشته می‌کند و با نگاهی اجتماعی عدل را در برابر ظلم، دوست را در برابر دشمن و سخی را در مقابل بخیل قرار می‌دهد. این تقابل نه تنها در روساخت حکایات - که با بهره‌گیری از انواع آرایه‌ها از جمله تضاد، تناسب، طرد و عکس جلوه می‌کند - بلکه در ژرف ساخت و اندیشه پنهان در تمامی حکایات نیز چون رودی موج و خروشان در حرکت است و جوهره فکری آن را تشکیل می‌دهد. بهارستان خلف صدق گلستان سعدی است. جامی نیز همانند سعدی کتابش را از نظر ادبی بر پایه نثر و نظم بنیان نهاده است. نظم در بهارستان به دلیل ایضاح و تأکید است بر نثری که قبل از آن آورده شده است. هر چند جامی در مقدمه کتابش عنوان می‌کند کتاب را برای آموزش فرزندش نگاشته است در واقع اثری عرفانی، اجتماعی همراه با موعظه و حکمت است. او برای بیان دیدگاه خود، فراز را برابر فرود، کسان را مقابل خسان، زندگی را رودرروی مرگ و بقا را مقابل فنا قرار می‌دهد و برای درک بهتر آن از قابل هم بهره می‌جوید. این تقابل در سطح واژگان، محتوا، حکایات و عنوان روضه‌ها و به طور کلی در ساختار کلام او دیده می‌شود. بررسی این تقابلها به خواننده کمک می‌کند به درک درستی از اندیشه‌های جامی - که از درون حکایات آن می‌توان آرمانشهر وی را بروشنی مشاهده کرد - دست یابد.

۲. پیشینه پژوهش

شایان ذکر است که تا کنون مقالاتی چند بر اساس نظریه تقابلهای دوگانه به نگارش درآمده است که از آن میان می‌توان به این منابع اشاره کرد: بوسه بر روی خداوند ماه

(شریفی ولدانی، ۱۳۹۱: ۱۳۰)، بررسی تقابلهای دوگانه در ساختار حدیقه سنایی (عبیدی نیا، ۱۳۸۸: ۲۵)، تقابلهای دوگانه در شعر احمد رضا احمدی (طالبیان، ۱۳۸۸: ۲۱)، خوانش گلستان سعدی بر اساس نظریه تقابلهای دوگانه (رضوانیان، ۱۳۸۸: ۱۲۳)، بررسی تقابلهای دو گانه در ساختار نحوی غزلیات امیری فیروزکوهی (کریمی، ۱۳۹۰: ۱۶۷)، بررسی نشانه شناختی عناصر متقابل در تصویر پردازی اشعار مولانا (حیاتی، ۱۳۸۸: ۷)، بنیان فکنی تقابل‌گرایی در اندیشه فردوسی (ذاکری، ۱۳۹۱: ۵۴) و بررسی تقابل رستم و اسفندیار بر اساس نظریه تقابل لوی استروس (حسینی، ۱۳۸۵: ۴۳)؛ اما تا کنون آثار جامی از این دیدگاه مورد توجه قرار نگرفته است. بدیهی است این مقاله دارای دو ویژگی است: نخست اینکه کوشیده است تقابل را در ژرف ساخت بیشتر نشان دهد و دو دیگر اینکه تقابل را در فهم بیشتر متن مورد امعان بیشتری قرار داده است.

زمینه بحث

۳. زمینه‌های تقابل دوگانه در بهارستان

این تقابل دیالکتیکی وجدلی را می‌توان در فصل بندی و عنوان فصلها هم مشاهده کرد. روضه اول درباره مشایخ صوفیه تحت عنوان دوربینان راه هدایت و صدرنشینان بارگاه ولایت است. روضه دوم در مورد حکم و مواظ است که در ذیل عنوان «دقایق حکم در زمین قلوب حکما» به بیان دیدگاه خود درباره حکیم و حکمت پرداخته است. جامی نیز، که از شیفتگان مکتب ابن عربی است به حکما که صرفاً اهل استدلال محض هستند با دیدی مثبت نمی‌نگرد؛ به همین دلیل تقابل سنتی تصوف و حکمت به ذهن متبادر می‌شود. از سوی دیگر روضه سوم تحت عنوان باغستان حکومت و ایالت به بیان حکایاتی در مورد پادشاهان می‌پردازد که صوفیه همواره سعی بر دوری از درگاه آنان را و جبهه همت فرد قرار داده‌اند. روضه پنجم به تقریر رقت قلبان چمن عشق و محبت و حرقت بال پروانگان انجمن شوق و مودت می‌پردازد و حال عشق و سوز سودازدگانی را بیان می‌کند که حکمت را نادیده می‌انگارند و کمند ارادت خوبرویان را بر گردن می‌اندازند.

در روضه اول جامی به عنوان عارف، جدال بین عالم باقی/ فانی، جسم/ جان، کثرت و وحدت را مطرح می‌کند و برای به تصویر کشیدن اندیشه عرفانی خود از تقابلهای زیر بهره می‌برد:

تقابلهای دو گانه در بهارستان جامی

دل/نفس و هوا	عزیمت/هزیمت	وصل/هجرتان	بر/بحر
شب/روز	یافته/رو تافته	قدم نخست/غایت سیر	اولین/آخرین
تیره خاک/جان روشن	مهمان/میزبان	دوستی/دشمنی	شفا/علت
خواب/بیداری	طیب/مریض	یکرنگی/کاخ دو رنگ	کس/ناکس
زیر/زبر	خیر/شر	نیکویی/بدی	دراز/کوتاه
یار/اغیار	طلب/انقیاد	بقا/فنا	کفر/اسلام
یهشت/دوزخ	خواجه/بنده	صفا/ریا	هامون/کوه
تواضع/مایمی و منی			

او، که در تفکراتش عشق مجازی قنطره الحقیقه است، عاشقان را در مقابل منطق حکمت قرار می‌دهد و به بیان دیدگاه‌های خود می‌پردازد؛ عارفان را در مقابل هوای نفس قرار می‌دهد و می‌گوید:

سخنان مشایخ در علم و معرفت راسخ لشگری است از لشکرهای خدای تعالی. به کشورهر دل که عنان عزیمت تابد، مخالفان نفس و هوا هزیمت یابند
 هجوم نفس و هوا کز سپاه شیطانند چو زور بردل مرد خدا پرست آرند
 به جز جنود حکایات رهنمایان را چه تاب آنکه بر آن رهنزان شکست آرند
 (جامی، ۱۳۸۵: ۲۹)

استروس معتقد است که «مفاهیم دو گانه را می‌توان در ساختار قصه در پیوند با ژرف ساخت و روساخت بررسی کرد» (اخوت، ۱۳۷۱: ۵۶). در سطح ژرف ساخت، مشایخ در مقابل نفس و هوا قرار دارند؛ حتی سخنان پیران طریقت می‌تواند انسان را در مقابل هجوم رهنزان یاری، و از غارت ایمان‌شان جلوگیری کند. در سطح واژگان، کلمات نیز این برتری را به ذهن متبادر می‌کند. جامی برای مشایخ از کلماتی استفاده می‌کند که قدرت و توانایی و جنبه مثبت را به ذهن منتقل می‌نماید: راسخ، لشگر، عنان عزیمت، جنود که یادآور جندالله است و در مقابل برای نفس از واژگان مخالفان، هزیمت،

هجوم، سپاه شیطان، زور، رهنان و شکست استفاده کرده است ضمن اینکه تقابل کلمات نفس و هوا/دل، سپاه شیطان/مرد خدا پرست، رهنمایان/رهنان را مد نظر داشته است. در ادامه نیز حیات را حاصل نفخ دم عارفان می‌داند و اگر دلت از جنبش هوا و هوس متزلزل گردید سخنان عارفان است که تو را در این مسیر ثابت قدم می‌نماید.

چو صورتی به دلت سازی از ارادت راست ز نفخ صور دم عارفان حیاتش ده
و گر شود متزلزل دلت ز جنبش طبع به شرح قصه صاحب‌دلان ثباتش ده

(همان: ۲۹)

در این ابیات نیز هم چنان تقابل صورت/حیات، متزلزل/ثبات، جنبش طبع/قصه صاحب‌دلان صورت می‌پذیرد. جامی راه رسیدن به بارگاه الهی را اعراض از دنیا می‌داند و می‌گوید:

بهر تو به بر و بحر بشتافتهم هامون ببریده کوه بشکافته‌ام
وز هر چه رسید پیش رو تافتهم تا ره به حریم وصل تو یافته‌ام

(همان: ۳۰)

در ژرف ساخت برای رسیدن به حریم وصل باید از هر چه پیش روی توست، روی برگردانی و از خواسته های دنیایی خود چشم‌پوشی. جامی این مفهوم را با تقابل کلمات متعدد بیان می‌کند. بر/بحر، هامون/کوه، تافتن/یافتن، بریدن/رسیدن. در داستان دیگری تقابل فقیه و صوفی را این گونه بیان می‌کند:

خواجه یوسف همدانی - قدس سره - وقتی در نظامیه بغداد و عظمی گفت. فقیهی معروف به ابن سقا برخاست و مسئله‌ای پرسید. خواجه گفت بنشین که در کلام تو رایحه کفر می‌شنوم؛ شاید که مرگ تو نه بر دین اسلام بود. بعد از آن به مدتی آن فقیه نصرانی شد و بر نصرانیت بمرد. قطعه:

هر که بینی که پس از پرورش فقر او را باد در صف زنده دلان نام به ارشاد رود
دعوی به سراو میرای خواجه مباد که از آن بی ادبی دین تو بر باد رود

(همان: ۳۵)

در ژرف ساخت این داستان یک بار دیگر تقابل عارف و فقیه نمایانگر می‌شود. همان گونه که استروس بیان می‌کند «زبان، ما را آماده می‌سازد تا خودمان و دنیایی را که در ذات خود یکپارچه است با تحلیل دیالکتیک بشناسیم» (استروس، ۱۳۷۶: ۱۵). واژه برخاستن را جامی استادانه به کار گرفته است که در تقابل، معنی برخاستن در مقابل

اسلام را به ذهن می‌آورد و استدلال را راهی به سوی کفر می‌نماید. وی واژگان متعدد این تقابل را به وضوح چنین بیان می‌کند: صوفی [خواجه یوسف همدانی] / فقیه، برخاستن / بنشین، مسئله / وعظ، کفر / اسلام، اسلام / نصرانی، خواجه / زنده دل و در واقع دعوی در مقابل صوفی را بی ادبی می‌داند که می‌تواند انسان را از طریق صلاح منحرف سازد.

در روایت دیگری از شبلی این تقابل بین ترسا و مسلمان را این گونه بیان می‌کند: هم از وی آرند که وقتی بیمار شد. خلیفه ترسای به معالجت وی فرستاد. طیب از او پرسید که خاطر تو چه می‌خواهد. گفت آنکه تو مسلمان شوی. ترسا گفت: اگر من مسلمان شوم تو نیک شوی و از بستر بیماری برخیزی؟ گفت آری. پس بر وی ایمان عرضه کرد. چون وی ایمان آورد شبلی از بستر برخاست و بر وی از بیماری اثر نی. پس هر دو همراه هم پیش خلیفه رفتند و قصه را بازگفتند. خلیفه گفت: پنداشتم که طیب پیش بیمار فرستاده‌ام. من خود بیمار پیش طیب فرستاده‌ام. قطعه:

هر کس که از هجوم محبت مریض شد داند طیب خویش تقای حیب را
چون بر سرش طیب به هستی نهاد قدم بخشد شفا ز علت هستی طیب را
(همان: ۳۲)

ژرف ساخت این حکایات نیز تقابل مسلمان و ترسا است. ترسا اگر چه طیب باشد در مقابل مسلمان، بیمار و ناتوان است و سلامت او تنها در گروی ایمان آوردن است. هر چند در این حکایت تقابل کلمات بیمار / طیب، ترسا / مسلمان، نیک شدن / بیماری، در بستر بودن / از بستر برخاستن، شفا / علت هستی، این تقابل را به وضوح بیان می‌کند، بار معنایی آن بر دوش آرایه طرد و عکس است؛ آنجا که خلیفه می‌گوید: پنداشتم که طیب پیش بیمار فرستاده‌ام، من خود بیمار پیش طیب فرستاده‌ام. به نظر استروس «ساخت هم چون منظومه یا دستگاهی است که دگرگونی هر جزء آن مایه دگرگونی دیگر اجزا می‌شود» (آزاد برمکی، ۱۳۸۱: ۱۵۴). در مواردی که جامی از تقابل بهره می‌جوید آن چنان بار معنایی کلمات در هم تنیده است که جانشینی کلمات مترادف نیز کلام را از تأثیر خود دور می‌کند. در بیت دوم نیز از همین آرایه استفاده شده است: طبیعی که با هستی خود گام بر بالین مریض عشق می‌گذارد، محبت طیب بیمار را شفا می‌بخشد. زیر ساخت حکایات روضه اول نزدیکی به خداوند را حاصل دوری از دنیا و نپرداختن به آن می-

داند و سایه سنگین جبر بر حکایات افتاده است و اختیار را از انسان سلب می‌کند. خواجه عبدالخالق غجدوانی در جواب مریدی که دوزخ را بر بهشت اختیار می‌کند، فرمود «که بنده را به اختیار چه کار، هر کجا گوید رو، رویم و هر کجا گوید باش باشیم. قطعه:

کار بی اختیار خواجه مکن ای که داری به بندگی اقرار
هر کجا اختیار خواجه بود بندگانرا به اختیار چکار»

(همان: ۳۶)

در این حکایت تقابل جبر و اختیار، همان بحث دیالکتیکی دیرینه، یک بار دیگر بیان می‌شود و جامی هم چون سایر عارفان سیطره جبر را بر اختیار آدمی بیان می‌کند. در روضه دوم مفاهیم در تقابل کامل با روضه اول است. در ابتدای روضه دوم جامی با رویکرد دوری از دنیا، اختیار و تدبیر را از انسان سلب نمی‌کند و کوشش را برای رسیدن به هدف مؤثر می‌داند و سیطره جبر مطلق بر انسان را بر نمی‌تابد:

خوش آنکه به ترک خط فانی بکنی تدبیر بقای جاودانی بکنی
کوشش بکنی و هر چه بتوان دانست دانی پس از آن هر چه توانی بکنی

(همان: ۳۷)

به همین دلیل علاوه بر تغییری که در محتوا و ژرف ساخت داستان رخ می‌دهد، می‌توان تأثیر این رویکرد را در رساخت نیز مشاهده کنیم:

قبول / نفور	جان / تن	تنگنا / گشاده	زندان / نزهتگاه
جاودانی / فانی	خندان / آشفته	خردمند / بیخرد	دوست / دشمن
کریم / لئیم	بزرگی / ذلت	کریم / سفله	زن / مرد
ناقص / کامل	دوستی / دشمنی	بد / نکو	نهفتن / افشا
عدل / ظلم	که / مه	گرسنه / سیر	سر به مهر / فاش
نشستن / برخاستن	سر / گفتنی	ظهار / پوشیده	فاش / نهان
ضعف / قوت	سفید سیاه	ظلمت / نور	پیری / جوانی
دیدنی / نادیدنی	علاج / بیماری	اختیار / اضطرار	پخته / خام
توانگر / درویش	بیشی / کمی	پرباری / سبکسار	خشک / تر
کسان / خسان	نعمت / آفت	زوال / جاودانه	دوست / خصم

تقابلهای دو گانه در بهارستان جامی

پاکیزه/ گناهکار	شریف/ خسیس	تاریکی/ ظلام	عدل/ جور
درویشی/ پادشاهی			

در حکایت اسکندر رومی، که در اوان جهانگیری به حيله حصاری را کشوده بود و فرمان به ویران کردنش داده بود، می‌گوید: «در آنجا حکیمی است دانا و بر حل مشکلات توانا» (همان: ۳۷). به صورت کلی ژرف ساخت بیشتر حکایات این روضه بیان سخنان حکمت آمیز با محوریت مختار بودن آدمی است؛ لذا چهره اخلاقی، تعلیمی این روضه نسبت به روضه قبلی پررنگتر است و داستانها و حکایات را از لاهوت به ناسوت می‌کشاند و به بیان حکایاتی در باب جبر/ اختیار، کریم/ لئیم، کسان/ خسان، مرگ/ زندگی، ظلم/ عدل، دانا/ نادان، دوستی/ دشمنی می‌پردازد که اساس آن بر تقابل اندیشه استوار است: و دیگر گفت: خردمندان کریم مال بر دوستان شمارند و بی‌خردان لئیم از برای دشمنان گذارند. قطعه:

هرچه آمد به دست مرد کریم همه در پای دوستان افشانند
و آنچه اندوخت سفته طبع لئیم بعد مرگ از برای دشمن ماند

(همان: ۳۸)

در ژرف ساخت این حکایات، انسان کریم و بخشنده در مقابل بخل لئیم قرار می‌گیرد و در پی ترویج ایثار و بخشش در سطح جامعه است؛ لذا واژگانی که انتخاب می‌شود در این سمت و سو و با هدف برتری ایثار نسبت به بخل برگزیده می‌شود. جامی در این حکایت کوتاه از تقابل واژگانی خردمند/ بی‌خردان، کریم/ لئیم، دوست/ دشمن، دست/ پا، مرد کریم/ سفته طبع لئیم، اندوخت/ افشانند استفاده کرده است که بار مثبت معنایی واژگانی را برای فرد سخی در مقابل فرد لئیم آشکارا نشان می‌دهد. در باب تقابل عدل و ظلم نیز حکایات کوتاه متعددی دارد که ژرف ساخت تمامی آنان ترغیب شاهان به عدل گستری و رعایت انصاف در زمامداری است. حکیمان گفته‌اند که هم چنان که جهان به عدل آباد گردد به جور ویران شود. عدل از ناحیت خویش به هزار فرسنگ روشنایی بخشد و جور از جای خود به هزاران فرسنگ تاریکی دهد.

به عدل کوش که چون صبح آن طلوع کن به
عدل کوش که چون صبح آن طلوع کند به
عدل کوش که چون صبح آن طلوع کند
فروغ آن برود تا هزار فرسنگی
جهان ز تیرگی و تلخ عیشی و تنگی

ظلام ظلم چو ظاهر شود برآید پیر

(همان: ۴۴)

«روایت در صدد انتقال تصویری از بافتی خاص است یا سعی می‌کند واکنشی را در مخاطب ایجاد کند و احساسات او را برانگیزاند» (اسکولز، ۱۳۸۳: ۱۳۵). در سراسر بهارستان تقابل در خدمت همین هدف است. داستان بر پایهٔ تقابل واژگانی بنیان نهاده شده است که دوسوی کاملاً متباین را به ذهن متبادر می‌کند: عدل/جور، آبادان/ویران، روشنائی/تاریکی، صبح/ظلام، فروغ/تیرگی ضمن اینکه برای عدل از بخشیدن که معنایی مثبت دارد، استفاده کرده است و برای تاریکی از فعل دهد. گاه نیز حکمت خود را در قالب تقابل و به بیانی کوتاه مطرح کند؛ هرچند بعضی از این حکایت‌های کوتاه در درون حکایت‌های طولانی قرار دارد:

«کسری گفته است که هرگز پشیمان نشده‌ام از آنچه نگفته‌ام و بسا گفته که از پشیمانی آن در خاک و خون خفته‌ام. قطعه:

خامش نشین که جمع نشستن به
بهرتر ز گفتنی که پریشانی آورد
خامشی خامش نشین که جمع نشستن به
بس فاش گشته سر که پشیمانی آورد»
خامش
از سر سر به مهر پشیمان نشد کسی

(همان: ۴۰)

این حکایت کوتاه نیز جمع تقابل و تضاد است و در ژرف ساخت آن به کتمان اسرار و کمتر سخن گفتن سفارش شده است تا موجب پشیمانی از سخن گفتن نشود. بیشتر کلمات، تداعی کننده گفتن و نگفتن و ترجیح نگفتن است و این برتری را با تقابل کلمات هرگز/بسا، گفته/نگفته، خاموشی/گفتن، جمع نشستن/پریشانی، پشیمان شدن/پشیمان نشدن، سر سر به مهر/فاش گشته سر، بیان می‌کند.

در روضه سوم تقابلها جنبه مادی و دنیایی دارد و رویکرد اخلاقی و اجتماعی در حکایات نمود آشکاری می‌یابد؛ مانند

ظلم / عدل	رعایا / پادشاهان	خدای تعالی / بندگان	بالا/ زیر
فکرت پیشه / هزل اندیشه	صعبتر / سهلتر	فروتران/ بلندتران	درکات / درجات
بالا رفتن/ زیر آمدن	آگاه / غافل	جان / تن	مشرق / مغرب

تقابلهای دو گانه در بهارستان جامی

شکایت کننده/شکرگزار	ادا/ تعلق	عز / ذلیلی	بنده/ آزاد
شیر / روبه	عقوبت / عفو	بلندتر / فروتر	عفو / انتقام
خردمندان/بیخردان	دوستی / دشمنی	مردان / زنان	نظر / اعراض

در حکایت دیگری، که ظلم حجاج را مطرح می‌کند در ژرف‌ساخت، ظالم را در برابر خدا می‌داند و او را کسی مطرح می‌کند که خداوند نیز از او روی برگردانده‌است: زنی از جماعتی که بر حجاج خروج کرده بودند، پیش وی آوردند. حجاج با وی سخن می‌گفت و وی سر در پیش انداخته‌بود و نظر در زمین دوخته، نه جواب وی می‌داد و نه به وی نظر می‌کرد. یکی از حاضران با وی گفت امیر با تو سخن می‌گوید و تو از وی اعراض می‌کنی. گفت: من از خدای تعالی شرم می‌دارم که به مردی نظر کنم که خدای تعالی در وی نظری نمی‌کند. قطعه:

روی ظالم مبین که بر رویت
سوی او تا گشاده شد ز خدا
آن ز دوزخ دری است بگشاده
نظر رحمتی نیفتاده

(همان: ۵۲)

در این حکایت تقابل دو شخصیت نیز بسیار قابل توجه است؛ زنی طالب عدل در مقابل مردی ظالم چون حجاج. محتوای داستان، حقارت ظالم را با تمام قهر و جبرش به ذهن تداعی می‌کند تا آنجا که حاضران در مقابل تحقیر زن به یاری امیر می‌آیند؛ اما جواب زن قیام‌کننده، بسیار کوبنده است. عبارت «حجاج با وی سخن می‌گفت» به گونه‌ای مؤدبانه است که برتری زن را به ذهن متبادر می‌کند، ضمن اینکه حجاج با عنوان «مردی» مورد خطاب قرار می‌گیرد که اهانت آمیز است. عبارت «نه جواب وی داد و نه به وی نظر می‌کرد»، نیز نادیده گرفتن حجاج توسط زن را در حالی به زیبایی به تصویر می‌کشد که چشم به زمین دوخته است. جامی برای بیان تقابل از آرایه طرد و عکس نیز استفاده کرده است و در بیان حکمتی از ارسطاطالیس می‌گوید:

بهترین پادشاهان آن است که به کرکس ماند که گرداگرد او مردار، نه آنکه به مردار ماند که گرداگرد او کرکس؛ یعنی می‌باید که از حال حوالی خود آگاه باشد و حوالی وی (از حال وی) غافل؛ نه آنکه وی از حوالی خود غافل باشد و حوالی وی از حال وی آگاه. قطعه:

پادشه باید که باشد همچو کرکس باخبر
نی چو مرداری که گردش صف کشید نی چو مرداری
ز آنچه افتادست گرداگردش از مردارها
کز کرده بهر نفع خود برو مقارها

۹۴ فصلنامه پژوهشهای ادبی سال ۱۳، شماره ۵۳، پاییز ۱۳۹۵

تقابلهای دو گانه در بهارستان جامی

شکل گرفته است. کلمات نفس سگ/سگ نفس، بنده خواجه/ خواجه بنده به بیان این رویکرد می پردازد که تربیت نفس عامل رسیدن به سروری است نه عناوین و القاب. جامی در روضه پنجم در ژرف ساخت، عشق و شهوت را در مقابل هم قرار می دهد. عاشق رازپوش است و عشق و معشوق را با هوای نفسانی در نمی آمیزد. اما عشقی که به هوای نفس آلوده شود طبیعت بهایم است. در روساخت، این تقابل را با استفاده از واژگان متعدد بیان می کند که در تقابل یکدیگر می آید:

عشق/شهوت	عفت/میل طبع	لطافت/نفس	عفت/شهوت
نفس حیوانی/روح انسانی	آدمی/ بهایم	وصال/ فراق	لطیف/کثیف
آشتی/ جنگ	آزاد/ بنده	صافی دل/ گران جان	آشکار/ نهان
دشمنی/ دوستی	بیع/ شری	خرید/ فروش	نزدیک/ دور
بخسبند/ برخیزند	برخاستن/ بنشستن	گذشته آینده	شب/ روز
تعجل/ تعجیل	وحشت/ مؤانست	محنت/ راحت	آزاد/ بنده
درآمدن/ رحلت کردن	خوبی/ زشتی	آمد/ شد	گل/ خار
حبیب/ رقیب	برآمد/ به سر درآمد	نهال خشک/ سر سبزی	پیر/ جوان
کس/ ناکس	خاص/ عام	صیقل/ زنگار	شیرین/ تلخ
می نشین/ می گذر	راحت/ عذاب	وصل/ فراق	وفاق/ خلاف
شیرین/ ترش	صلح/ نزاع	رضا/ عتاب	

جامی عشق انسانی را منقبت، و عشق شهوانی را خاصیت می نامد. این نگرش را می توان در حکایات متعدد یافت؛ از جمله در حکایاتی که این گونه آغاز می شود: «جوانی سلیل نام سلاله کرام در قبایل عرب به کمال ادب مشهور بود» (همان: ۶۷). حکایتی دیگر، که یکی از طولانی ترین حکایتهای بهارستان است و با عبارت «یکی از دانشمندان گوید که وقتی مجلسی داشتیم و در زمین دل مستمعان تخم ارادت می کاشتم» (همان: ۶۵) آغاز می شود، همان مطلبی را بیان می کند که مورد تحلیل قرار گرفت. ژرف ساخت این داستان نیز بیان حال جوانی است که با وجود دستیابی به عشق، عفت پیشه می کند و عشق خود را به هوس نمی آلود. در چند حکایت نیز تقابل

عشق حیوانی و عشق انسانی را می‌توان پلی برای عشق حقیقی دانست: «هرکه در جاذبهٔ عشق آویزد و با لطافت عشق آمیزد و در آن عفت و کتمان پیش گیرد، چون بمیرد شهید میرد و شرط عفت و کتمان از برای آن است که چون به میل طبع و هوای نفس آلوده باشد و در وصول به آن به وسایط توسل جویند و اظهار کنند از قبیل شهوات نفس حیوانی است نه از فضایل روح انسانی.

هرجا که هست عفت و ستر از لوازم است خاصیت طبع و سباع و بهایم است	آن عشق را که منقبت خاص آدمی است که هست شهوت و طبع و هوای نفس عشقی که هست شهوت طبع و هوای نفس
--	--

(همان: ۶۳)

در روضه ششم که به هزل و مطایبه اختصاص دارد با این عبارت آغاز می‌شود: «مؤمن مزاح کن و شیرین سخن باشد و منافق ترش رو و گره بر ابرو». از نظر واژگانی، کلمات متقابل به امر عینی اختصاص بیشتری دارد. تقابلهای این روضه به قرار زیر است:

مؤمن / منافق	مزاح کن / ترش رو	عجوز / جوان	سفیدی / سیاهی
جد / مزاح	زنگ / صیقل	نشستن / ایستادن	دیوانه / عاقل
آشکار / نهان	روشنی / تاریکی	روز / شب	نابینا / بینا
گویا / خاموش	صدق / دروغ	صدر / صف نعال	صادق / مدعی
کمال / نقصان	رعیت / شهریار	کبیر / حقیر	ظلم / عدل
جنت / دوزخ	خامی / پختگی	راست / کوز	انبازی / ممتازی
لثیم / کریم	نفرین / دعا	نزدیک / دور	مدح / ذم
فتح / کسر	حرارت / برودت	آراسته / آلوده	پاکیزه / حدث
باطن / ظاهر	نیک / بد	کدر / صفا	

«ما از روی عادت تقابلهایی را در ذهن داریم و همیشه در دفاع یا برتری یکی از این دو تعصب یا جانبداری به خرج می‌دهیم» (گلن، ۱۳۸۴: ۱۴۴). جامی در این روضه نیز هم‌چنان ترجیح نیکی بر بدی و راستی، پاکی و عدل بر ناپاکی و ناراستی مطرح می‌کند و از ظاهر لطیف کلام، ژرف ساخت آن را، که اصلاح اخلاق جمعی است، مد نظر

تقابلهای دو گانه در بهارستان جامی

دارد. بدان گونه که برای رسیدن به هدف، کلام وی گاه کاملاً رنگ و بوی جد و ارشاد به خود می‌گیرد:

ظلم پیشه وزیر شناسد جز حق پادشاه مال یتیم
عدل داند اگر برد به تمام فضل داند اگر کند به دو نیم

روضه هفتم از آنجا که تذکره نویسی است، اندیشه جامی و به دنبال آن، مباحث دیالکتیکی که بیشتر روضه های بهارستان را شکل می‌بخشد، رنگ می‌بازد و اگر در سطح واژگان تضادی دیده می‌شود در ابیاتی است که جامی به عنوان شاهد مثال از شاعران نقل قول می‌کند. به همین دلیل از پرداختن به این روضه خودداری می‌شود.

روضه هشتم واپسین روضه بهارستان است که در آن حکایاتی از زبان جانوران مطرح می‌شود. تقابل‌های آن در سطح واژگان به این شرح است:

استوار / سوراخ	فراخ / تنگ	زبون / زورمند	گذشتن / بازگشتن
باریک میان / بزرگ شکم	خشک / تر	دیدن / اعراض کردن	حریص / قانع
راحت / درد سر	چپ / راست	کین / مهر	قدیم / جدید
بد سرشت / نیکو سرشت	دوستی / دشمنی	گرگ / شبان	سر / دم
گسستن / پیوستن	مهمان / میزبان	پوشیده / آشکار	لثیم / کریم
کج / راست	خروش / خاموش	قبح / حسن	طمع / قناعت
قعر دریا / کنار ساحل	جوع / شبع	خصومت / صلح	خُرد / بزرگ
مخالفت / انقیاد	موافقت / عناد	روز / شب	تاریک / روشن
عدم / وجود	خوشی / ناخوشی		

این رابطه‌های متقابل، بین کلمات - که شبکه ای از روابط را در سطح ژرف ساخت و رو ساخت به وجود می‌آورد - ساختاری منسجم و یکپارچه می‌سازد و به همین دلیل است که اشتروس ارتباطی را که میان عناصر شکل می‌گیرد از خود عناصر مهمتر می‌داند و معتقد است که « متون، ساخته مجموعه تقابلهایی است که در خدمت ساختار قرار دارد و به تثبیت آن یاری می‌رساند» (برتنس، ۱۳۹۱: ۱۴۹). در این روضه، جامی با

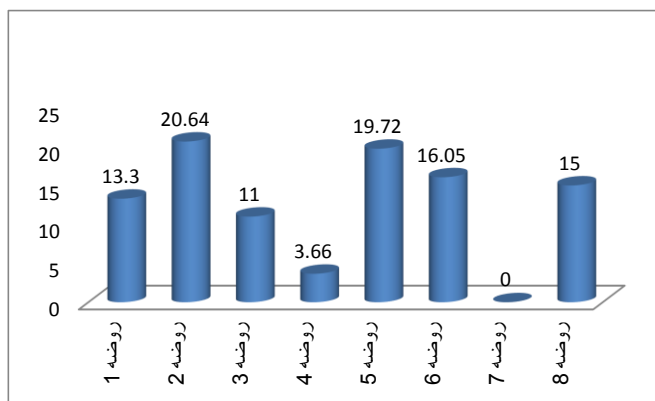
استفاده از تمثیل و بهره‌گیری از تقابل می‌کوشد تا برتری نیکی بر بدی را ترسیم کند. در این روزه هر چند تقابلهای دوگانه نمودی آشکار دارد آشکارا می‌توان برتری اندیشه و عقلانیت را بر جنبه‌های احساسی این متن مسجع ادبی مشاهده کرد.

۳. نتیجه‌گیری

حکایات بهارستان جامی معمولاً از نظر اندیشه از دو بخش متمایز و مخالف تشکیل می‌شود و از تقابل این دو اندیشه، که در دو سوی حکایت قرار می‌گیرند، ساختار داستان و شالوده حکمت‌های بهارستان شکل می‌گیرد. جامی در بهارستان به دنبال تبیین اصول اخلاقی، انسانی، معنوی و اجتماعی با توجه به اصل تُعرف الاشیاء به اضدادهاست. این تقابل، که در ژرف ساخت داستان پی‌ریزی می‌شود در روایت، خود را در عرصه تضاد و طباق و طرد و عکس نمودار می‌سازد که بر آرایش و تأثیرگذاری کلام نیز می‌افزاید. تنوع این تقابل اندیشه، که می‌توان آن را بدرستی آینه‌های شفاف برای نمود اخلاق و ترویج حکمت و ساختن جامعه‌ای انسانی دانست، کم‌نظیر است. در حکایات او، که از مشرب عرفانیش سیراب می‌شود، صفا در مقابل ریا، لاهوت در مقابل ناسوت و حقیقت در مقابل مجاز قد برافراشته می‌کند و با نگاهی اجتماعی عدل را در برابر ظلم، دوست را در برابر دشمن و سخی را در مقابل بخیل قرار می‌دهد. درک تقابل در بهارستان، همراه با بسامد زیاد آن می‌تواند خواننده را در درک بهتر متن یاری کند. قدرت او در توصیف و توانایش در به کارگیری آرایه‌های ادبی و زیبایی‌های لغوی توانسته است اندیشه‌های عرفانی، حکمی و اخلاقی او را در قالبی زیباتر به خواننده انتقال دهد و بی‌شک در این رهگذر به کارگیری فراوان تضاد در حکایتهای کوتاه تسلط او را بر زبان نمایانگر، و اندیشه آرمانشهر وی را روشن‌تر است. فراوانی کاربرد تقابل را می‌توان در روزه‌های بهارستان این‌گونه خلاصه کرد.

روزه	اول	دوم	سوم	چهارم	پنجم	ششم	هفتم	هشتم
تعداد	۲۹	۴۵	۲۴	۸	۴۳	۳۵	۰	۳۴
درصد	۱۳,۳	۲۰,۶۴	۱۱	۳,۶۶	۱۹,۷۲	۱۶,۰۵	۰	۱۵,۵۹

تقابلهای دو گانه در بهارستان جامی

پی نوشت

1. Levi straus
2. Dualisme

منابع

- احمدی، بابک، ساختار و تأویل متن، چ سوم، تهران، نشر مرکز، ۱۳۷۵.
- اخوت، احمد، دستور زبان داستان، اصفهان، فردا، ۱۳۷۱.
- اسکولز، رابرت، درآمدی بر ساختارگرایی در ادبیات، فرزانه طاهری، تهران، آگه، ۱۳۸۳.
- آزاد برمکی، تقی، نظریه جامعه شناسی، تهران انتشارات سروش، ۱۳۸۱.
- آموزگار، ژاله، تاریخ اساطیری ایران، تهران، انتشارات سمت، ۱۳۸۱.
- برتس، هانس، مبانی نظریه ادبی، ترجمه محمدرضا ابوالقاسمی، چ سوم، تهران، نشر ماهی، ۱۳۹۱.
- برسler، چارلز، درآمدی بر نظریه‌ها و روشهای نقد ادبی، ترجمه مصطفی عابدینی فرد، چ دوم، تهران، نیلوفر، ۱۳۸۹.
- پورداود، ابراهیم، گات‌ها، تهران، انتشارات اساطیر، ۱۳۸۴.
- _____، اوستا، تهران، دنیای کتاب، ۱۳۸۷.
- تودورف، تزوتان، بوطیقای ساختگرا، محمد نبوی، تهران، آگه، ۱۳۷۹.

- جامی، نورالدین عبدالرحمن، بهارستان، چ ششم، تهران، انتشارات اطلاعات، ۱۳۸۵.
- دینه سن، آنه ماری، درآمدی بر نشانه شناسی، ترجمه مهدی قهرمان، تهران، پرسش، ۱۳۸۰.
- رازی، نجم‌الدین ابوبکر، مرصاد العباد، به کوشش امین ریاحی، انتشارات علمی فرهنگی، تهران، ۱۳۷۳.
- رضایی، عبد‌العظیم، اصل و نسب و دین‌های ایرانیان باستان، تهران، مروی، ۱۳۷۴.
- زهر، آر سی (۱۳۷۵) زروان یا معصاب زرتشتی‌گری، تهران، فکر روز.
- سجودی، فرزانه، نشانه‌شناسی کاربردی، تهران، قصه، ۱۳۸۲.
- سروش عبدالکریم، ذکر جمیل سعدی، چ سوم، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۶۹.
- شفیعی، محمدرضا، موسیقی شعر، چ سوم، تهران، آگاه، ۱۳۷۰.
- کاشانی، عزالدین محمود، مصباح‌الهدایه، تصحیح علامه همایی، مؤسسه نشر هما، تهران، ۱۳۶۷.
- گرین، کیت و لیبهان، جیل، درسنامه نظریه و نقد ادبی، ترجمه لیلا بهرانی، تهران، روزنگار، ۱۳۸۳.
- گلن، وارد، پست‌مدرنیسم، قادر فخر رنجبری، ابوذر کرمی، تهران، نشر ماهی، ۱۳۸۴.
- لوی استروس، کلود اسطوره و معنا: گفتگوهای با کلود لوی استروس، ترجمه شهرام خسروی. نشر مرکز، ۱۳۷۶.
- هارلند، ریچارد، درآمدی تاریخی بر نظریه ادبی، گروه ترجمه شیراز، چ دوم، تهران، نشر چشمه، ۱۳۸۵.
- یاحقی، محمد جعفر، فرهنگ اساطیر، تهران، سروش، ۱۳۷۵.